

УДК 271.222(470+571):[94(477)»185/186»:329.91]
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-2-5>

Олександр МАРЄЄВ,
 orcid.org/0000-0002-8643-6360
 аспірант кафедри всесвітньої історії
 Київського університету імені Бориса Грінченка
 (Київ, Україна) oymareiev@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1861–1874)

Мета статті – ґрунтуючись на джерелах й літературі, дослідити діяльність православної церкви (ПЦ) у сфері народної освіти в Україні 1861–1874 років. Теоретико-методологічна основа дослідження передбачає використання принципів об'єктивності й історизму, втілення яких забезпечуватиметься й ідеологічною та конфесійною незаангажованістю автора. Використано комплекс загальнонаукових, спеціальних історичних та міждисциплінарних методів. Очікувана наукова новизна полягає в здійсненні комплексного аналізу народної освітньої діяльності ПЦ в третій чверті XIX ст. в історіографії. У статті представлено ключові дослідження, які окреслені імперським, радянським й сучасним періодом і характеризуються різноманітними підходами до теми, різним ступенем об'єктивності, ідеологізації та документальної аргументованості аналітичних узагальнень. Запропоновано концептуальні підходи до історіографічного висвітлення проблеми: консервативна (державницька, триєдиного слов'янського народу), ліберальна (національно-патріотична) концепції. Відзначено факт зрощення російської православної церкви (РПЦ) з державою (цезарепапистський характер відносин) та їх тісна взаємодія в здійсненні суспільних реформ 1861–1874 років. Духовенство було залучене на усіх етапах підготовки й реалізації урядових перетворень. Їх наслідками, зокрема, стали: позбавлення селян кріпацької залежності не тільки від світських, але й церковних феодалів, втрата церквою фактично монопольних позицій у сфері початкової народної освіти. У статті розкрито роль та функції православної церкви в трансформаціях освіти 1861–1874 рр. на українських землях. Висвітлено її суперечливий характер, основні тенденції розвитку та діяльність в царині народної освіти. Автор проаналізував становище церковно-парафіяльних шкіл (ЦПШ) за ліберального періоду (1861–1874), а саме їх правове та матеріальне становище, потенційні пропагандистські можливості російської православної церкви в Україні через діяльність у сфері народної освіти. З'ясовано, що ПЦ в Україні здійснювала народно-освітню місію, абсолютна більшість дітей здобувало освіту в церковно-парафіяльних школах чи школах при монастирях. Освітня монополія РПЦ була порушена утворенням мережі земських шкіл після реформи 1864 року. Однак, земські школи впроваджувалися тільки на Лівобережжі. До кінця століття держава створювала умови для збереження домінування в Україні ЦПШ, керуючись інтересами подолання сепаратистських настроїв у суспільстві. У цьому зв'язку подальша русифікація українського суспільства, зокрема, через народну освіту була однією з головних місій російської православної церкви в Україні.

Ключові слова: Міністерство народної освіти, Святійший Синод (Св. Синод), російська православна церква (РПЦ), православна церква (ПЦ), православне духовенство, церковно-парафіяльна школа (ЦПШ), народна освіта, освітня діяльність.

Oleksandr MAREIEV,
 orcid.org/0000-0002-8643-6360
 Graduate student at the Department of World History
 Borys Grinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine) oymareiev@gmail.com

THE ACTIVITIES OF THE ORTHODOX CHURCH IN THE FIELD OF PUBLIC EDUCATION IN UKRAINE (1861–1874)

The purpose of the article – is to study the activities of the orthodox church (OC) in the field of public education in Ukraine in the years of 1861–1900, based on sources and literature. The theoretical and methodological basis of the study involves the use of the principles of objectivity and historicism, the implementation of which will be ensured by the author's ideological and confessional impartiality, and a set of general scientific, special historical and interdisciplinary methods. The expected scientific novelty is a comprehensive analysis of the public educational activities of the orthodox church in the third quarter of the nineteenth century in historiography. The article presents key studies that are outlined by the imperial, soviet, and modern periods and are characterized by various approaches to the topic, varying degrees of objectivity, ideologization, and documentary evidence of analytical generalizations. Conceptual approaches to the historiographical coverage of the problem are proposed: conservative (statehood, triune slavic people), liberal (national-patriotic) concepts. The author notes the fact of fusion of the russian orthodox church (ROC) with the state (caesaropapism

nature of relations) and their close interaction in the implementation of social reforms of 1861–1874. The clergy were involved at all stages of preparation and implementation. Their consequences, in particular, were: to free peasants from serfdom, not only from secular but also from church feudal lords, the loss of the church's virtually monopoly position in the field of primary public education. The article reveals the role and functions of the orthodox church in the transformations of education in 1861–1874 in the Ukrainian lands. Its controversial nature, main trends in development and activities in the field of public education are highlighted. The article reveals the role and functions of the orthodox church in the transformation of education 1861–1874 in the Ukrainian lands. Its controversial nature, main trends in development, and activities in the field of public education are highlighted. The author analyzes the situation of parochial schools during the liberal period (1861–1874), namely their legal and material status, and the potential propaganda opportunities of the russian orthodox church in Ukraine through its activities in the field of public education. It is found that the OC in Ukraine carried out a public education mission, the vast majority of children were educated in parish schools or schools at monasteries. The educational monopoly of the ROC was broken by the creation of a network of zemstvo schools after the reform of 1864. However, zemstvo schools were introduced only on the Left-Bank, and by the end of the century the state created conditions for maintaining the dominance of parochial schools in Ukraine, guided by the interests of overcoming separatist sentiments in society. In this regard, further russification of Ukrainian society, in particular through public education, was one of the main missions of the russian orthodox church in Ukraine.

Key words: Ministry of Public Education, Most Holy Synod, russian orthodox church (ROC), orthodox church (OC), orthodox clergy, parochial school, public education, educational activities.

Постановка проблеми. У 60–70-х рр. XIX ст. участь православного духовенства в суспільних процесах поступово набирає яскраво вираженого соціально-політичного забарвлення, простежуються політичні ідеали духовенства. Суспільні за своїм змістом реформи, стали каталізатором до інтенсивних реформувань самої церкви. Селянська реформа 19 лютого 1861 р., мала велике значення, ліквідація кріпацтва корінним чином змінила соціально-економічні відносини між представниками різних соціальних прошарків населення, відкрила нові можливості для значного розвитку економічно сектору імперії, котрий знаходився на стадії промислового перевороту та розвитку фабрично-заводської промисловості. Відчувався суттєвий дефіцит у кваліфікованих кадрах, тому виникла необхідність у реформуванні всіх ланок освітньої системи, пріоритетній систематизації та розширенні сітки навчальних закладів. На першому етапі це стали початкові школи (народні школи) для дітей, і в першу чергу для селян, які склали переважну більшість малоосвіченої верстви соціуму російської імперії та могли розв'язувати зазначені проблеми. Православна церква була підпорядкована державній владі, та стала інструментом її державної політики. Як панівна конфесія в російській імперії ПЦ мала значний потенціал впливу на маси вірян. На початку XIX ст. духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення, тому не випадково, що на нього були покладені функції передусім підвищення рівня грамотності народних мас через систему церковно-парафіяльних шкіл.

Аналіз досліджень. Подальше наукове осмислення процесу реалізації ключових функцій православної церкви (як віросповідної, так і соціокультурної) на різних етапах вітчизняної історії зберігає свою актуальність сьогодні. Діяльність

православної церкви у сфері народної освіти в Україні (1861–1864) знайшла широке відображення в імперській (А. Папков, С. Рождественський) (Папков, 1901: 199) (Рождественський, 1902: 353) радянській (Е. Грекулов, С. Римський), (Грекулов, 1969: 184), (Римський, 1995: 166) сучасній вітчизняній (В. Перерва, І. Петренко) (Перерва, 2008: 671), (Петренко, 2008: 161) та закордонній історіографії (В. Федоров, Е. Стафьорова) (Федоров, 2003: 211), (Стафьорова, 2007: 245). Аналіз основних праць дозволяє виділити установлені концептуальні підходи до висвітлення проблеми: консервативну (державницька, триєдиного слов'янського народу) та ліберальну (національно-патріотична) концепції (Мареев, 2019: 166–174). Дослідження ґрунтується на джерелах вітчизняних архівів й змістовних матеріалах періодичних видань: «Міністерства народної освіти (Міністерства народного просвещения)», журналу «Київські єпархіальні відомості (Киевские епархиальные ведомости)». Історіографія участі православної церкви у суспільних процесах 1861–1874 рр., зорієнтована загалом на загальноімперський географічний простір, відкриває значні можливості для регіональних досліджень, у т. ч. в масштабах православних єпархій України. Це тим більше важливо, що третя чверть XIX ст. залишається де-факто недослідженим етапом в історії православної церкви в Україні, що стримує формування її цілісної картини.

Мета статті – на основні ґрунтовного комплексного аналізу джерел та літератури дослідити та висвітлити діяльність православної церкви у сфері народної освіти в Україні 1861–1874 років.

Виклад основного матеріалу. У суспільно-культурному житті України в різний проміжок часу, безсумнівно одне з центральних місць займала православна церква, що виконувала різні

суспільні функції. Одним із пріоритетних напрямів незмінно була культурно-просвітницька місія. Православне духовенство, насамперед, повсякчас залишалось привілейованим та найосвіченішим станом суспільства, з усталеними традиціями в розбудові освіти (Рашин, 1951: 28–80). Через церковнопарафіяльні школи, школи грамоти та недільні школи, нижчі клірики навчали грамоти, формували релігійну свідомість, прищеплювали християнські цінності та морально-етичне виховання для всіх прошарків. Починаючи з XVIII ст. під ефектом суспільно-політичних трансформацій в Російській імперії, централізаторська й русифікаторська внутрішня політика російської керівної еліти стала катализатором до значного кількісного зменшення та погіршення майнового становища церковно парафіяльної-школи та загалом декадентства в Наддніпрянській Україні (Петренко, 2008: 73).

В XIX ст. Росія помітно відставала від Західної Європи у сфері освіти, грамотності населення. Хоча й освіта була покликана задовольнити потреби держави в освічених людях, більшість реформ в розгалуженій системі освіти Російської імперії першої та другої половини XIX ст. розпочинались через пертурбації, які були викликані змінами в соціально-економічних відносинах між представниками різних соціальних станів населення. Вагому роль в міжконфесійних і суспільних процесах, відіграла РПЦ як один з інститутів держави зі своєю матеріальною базою, територіально-адміністративною структурою, система управління РПЦ в Україні, кадровим потенціалом, сталими традиціями та ідеологічними можливостями. Церква суттєво впливала на розробку та впровадження суспільних реформ 1861–1874 рр. в імперії.

На українських землях у 1853 р. розташовувалось – 4 820 шкіл (Бричок, 2005: 288–290). Всі вони розміщувались на території хаотично, без урахувань кількості та потреб в освіті населення по регіонах держави. Школи розташовувались в непристосованих до занять будівлях, мала частка яких виділялася світською владою, пошук такої будівлі та облаштування лягало на плечі священника й диякона. Не достатнє забезпечення шкіл, кадрового складу призвело до незадовільного матеріального становища та значного занепаду церковної школи, православне духовенство не дивлячись на свої інтереси, не завжди прагнуло відкривати заклади початкової освіти. На українські землі в 1856–1859 рр. припадало лише 537–650 шкіл, в яких освіту отримувало лише 27 518 учнів (0,5% населення) (Антонович, 1993: 592). Найбільш катастрофічною ситу-

ація була на територіях Волинської губернії, яка налічувала всього 76 шкіл, 3 558 учнів, що складало тільки 0,23% учня на сто осіб населення. Парафіяльні школи зберігали читання і письмо громадянського друку та початкові поняття з арифметики, залишався й релігійно-моральний виховний напрямок в освітніх програмах (Бричок, 2005: 290–297).

В 1861 р. РПЦ залишалась потужною суспільною структурою. Вона налічувала 58 епархій 37 428 церков, 12 392 каплиці та 614 монастирів. Чисельність православного духовенства в Російській імперії доходила до 60 тис. осіб (Алексеева, 2003: 250–276). З них на українських землях, а це 9 епархій (Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська, Харківська), функціонувало 2 600 церков й 121 монастир, а чисельність духовенства сягала 21 тис. осіб, з них чорного 2 тис. осіб, або 20% від загальної кількості (Мареев, 2019: 46). За офіційними статистичними даними кількість початкових навчальних закладів, якими завідували нижчі клірики становила приблизно 21 420 шкіл (Богуславський, 1889: 3). На початок 1862 р. ситуація зі школами в Російській імперії, дещо покращилась, шкіл нараховувалось 18 590 (1861 р. – 7 910), кількість учнів залучених до освітнього процесу складало 320 350 (1861 р. – 133 700). В дев'яти українських епархіях, з населенням до 24 млн. людей, цей показник становив – 1 320 початкових школи усіх типів, де навчалися 68 130 учнів (Преображенський, 1897: 236).

Треба відмітити регіональні особливості, які стали значним фактором при розбудові шкільництва за участі кліру. Наприклад, на лівобережній Україні розбудова освіти відбувалось значно швидше. В тій же Київській губернії, в 1861 р. активно розвивалась шкільна діяльність та виникали парафіяльні-школи за сприяння митрополита Київського та Галицького Ісидора, продовжував наслідувати цю політику й митрополит Арсеній. Важливу роль в регіоні, також відіграло меценатство. Отець Петро Лебединцев в одному з причтів Білої Церкви, завдяки залученню шинкарів до фінансування зміг відкрити та підтримувати функціонування місцевої церковної школи. Така політика всіх рівнів православного духовенства, дала змогу в 1861 р. значно приростити кількість церковно-парафіяльних шкіл по Київській епархії – 1 206, 23 590 учнів (19 015 хлопців / 4 573 дівчат) (Лебединцев, 392–401).

Натомість на правобережжі розвиток освіти проходив повільніше, через релігійно-культурні особливості, пов'язані з патронатом Римо-Като-

лицької церкви. Частина шкіл були закриті, через те, що єзуїтів, колишній фундатор освіти на теренах Речі Посполитої, був витворений з Росії на початку 1820-х рр., а процес становлення шкіл «Едукаційної комісії» – перерваний. Система освіти, що впроваджувалася на цих землях російським урядом, запозичила чимало особливостей цієї інституції. Влада розглядала початкові освітні заклади як один з елементів загальноімперської русифікації на противагу місцевій полонізації та вбачали в них можливість протистояти ідеям польського національно-державного відродження. Проте, спроби запровадити замість наявних там польських католицьких шкіл православні духовні школи, як і спроба через них протидіяти національним повстанням, були невдалими. На 1861 р. Волинська єпархія вже налічувала майже 1 013 шкіл, а Подільська 1 209 школи (Крижанівський, 1994: 336). Варто зазначити, що до моменту розгортання нової політики в межах Волинської та Подільської губернії на 400–450 мешканців, припадало 1–2 учні (0,1–0,2%)¹.

Також розвиток парафіяльного-шкільництва на першому етапі був зумовлений та напряму пов'язаний з активною реформаторською діяльністю нового міністра народної освіти, українця за походженням Є. Ковалевського, що відзначився впровадженням «Проекту статуту нижчих і середніх училищ відомства Міністерства народної освіти» та був ініціатором створеного «Особливого комітету (розпочав роботу весною 1861 р. для підготовки майбутнього задуму освітніх реформ)» який, активно займався обговоренням, складанням й підготовкою впровадження на загальноросійських землях «Плану влаштування сільських елементарних шкіл»². За ним передбачалося в 1861–1862 рр. ґрунтовна реорганізація освіти в усіх її ланках, у тому числі зміни торкалися парафіяльної школи, передбачалось поетапне усунення православного духівництва від зобов'язань викладати у всіх початкових школах, вчительські посади мали надаватися спеціальним учителям, підготовка яких проголошувалася пріоритетним завданням (Степаненко, 2000: 138–148).

Така нова парадигма урядовців викликала осуди серед верхів православного духовенства, у тому числі Св. Синоду. Вони вбачали в нових положеннях зневажливе ставлення до самої ПЦ та

спробу Міністерства освіти повністю контролювати сферу початкової освіти держави й популяризації грамоти серед селян. Не дивлячись на критику досягнень кадрового складу православного духовенства та загалом самої церкви в освітній діяльності, в першу чергу надважливим питанням залишався економічний аспект, виділення коштів на фінансування початкової освіти в умовах реформування та загалом роль кліру в державних перетвореннях. Обидва аспекти напряму зачіпали інтереси РПЦ (Степаненко, 2000: 276).

Ситуація була вирішена завдяки новому міністру Є. Путяніну. В 1861–1862 рр. ним було покладено на церкву завідування всіма початковими народними школами, незалежно від того, хто їх запровадив. Такий крок значно посилювало вплив православної церкви на маси малоосвічених мирян звільненого селянства. Здатна підвищили суспільну значущість РПЦ у державних перетвореннях (Стафєрова, 2007: 245). Згідно із даними міністерства народної освіти, якщо влітку 1861 р. на українських землях кількість ЦПШ становила 4 576, то 1862 р. відбулось прирощення шкіл майже на 1,30%, тепер загальна кількість складала понад 5 900 шкіл. В Київській губернії налічувалося 1 064 парафіяльних шкіл (19 015 хлопців / 4 573 дівчат), на початку нового року їх стало 1 335 (23 228 хлопців / 6 112 дівчат). У Чернігівській губернії на 1861 р. знаходилось 821 школа (10 102 хлопців / 2 185 дівчат), на 1862 р. вже 842 заклади (13 384 хлопців / 2 421 дівчат), прирощення на 0,97%³. Катеринославська губернія в 1861 р. мала 82 школи до початку 1862 р. та пізніше змогла збільшити кількість майже на 2,54% це – 211 шкіл. Приєднана в 1822 р. Бессарабська область змогла до 1861 р. створити 150 шкіл (4 560 хлопців / 440 дівчат), а згодом збільшити кількість їх на 1,32%, це – 199 початкових освітніх закладів (12 665 хлопців / 1 221 дівчат). Таким чином, серед усіх українських губерній Київська знаходилася на першому місці щодо мережі початкових шкіл. Загалом, на українських землях в 1861–1862 рр. грамоті навчалось 60 474 дитини (50 113 хлопців / 10 301 дівчат)⁴.

Станом на початок 1863 р. на народна освіта *перебувала під прямим контролем розгалуженої*

---

¹ О церковно-приходских школах в епархии. Волинские епархиальные ведомости. 1862. Часть официальная. № 13. С. 208–210.

² Журнал Министерства народного просвещения 1860–1862. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/332763>.

³ Известия и смесь. Сведения о сельских училищах, открытых при приходских церквях, за март 1862 года. Журнал Министерства народного просвещения. 1862. Август. С. 177–178.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України) Ф. 182. Канцелярія Київського митрополита Оп. 1. – Спр. 101. Копія розпорядження Синода об учреждении приходских сельских училищ в казенных имениях (1861 г.). – 8 Арк.

системи інституцій: міністерства державних маєтностей, міністерства внутрішніх справ, Св. Синоду, міністерства народної освіти. В усіх відомствах, окрім духовного, державних і приватних училищ було понад 14 315 (у них навчалося приблизно 541 100 учнів), у духовному відомстві (церковнопарафіяльні школи) перебувало понад 21 420 шкіл (413 500 учнів). З них на українських землях знаходилось більше ніж 4 000 шкіл (120 000 учнів). До викладання в початковій школі було залучено приблизно 1 500 священнослужителів: диякони, священники (пресвітери), на яких окрім освітньої-просвітницької діяльності та популяризації грамоти серед місцевого населення покладалися завдання пов'язані з організацією, функціонуванням, забезпеченням й управлінням навчальними закладами (Петренко, 2008: 83).

Для цього укладалися спеціальні письмові договори «приговори» за якими матеріальне забезпечення церковно-парафіяльної школи перебирали на себе місцеві громади вірян. Слід, сказати, що більшість шкіл які виникали з заохочення православного духовенства в цей період, не мали повного матеріального забезпечення для навчального процесу, так лише 45% церковних шкіл на українських землях були забезпечені всім необхідним. Навіть якщо, місцеве населення мало бажання навчатися, та частково перебирати на себе матеріальну опіку над початковою школою, цього не завжди було достатньо. За звітними статистичними даними, загальна кількість церковно-парафіяльних шкіл в 9 єпархіях на українських землях, становить: в кінці 1863 р. 6 209 закладів початкової освіти (111 283 учнів, 93 783 хлопців / 17.510 дівчат), на початку 1864 р. це – 6 534 шкіл (129 376 учнів, 108 263 хлопців / 21 357 дівчат)⁵. Простежується збільшення шкіл на 0.95%, найбільший приріст шкіл прослідковується в Київській, Подільській, Волинській губерніях: 1863 р. це – 3 813 (70 630 учнів, хлопці 58 595 / 12 035 дівчата) в 1864 р. 3 829 (73 760 учнів, хлопці 61 189 / 12.571 дівчат) відповідно церковно-парафіяльної школи. На жаль, значною проблемою для точного статистичного-математичного аналізу є тощо, більшість навчальних закладів, не маючи стійкої постійної матеріальної підтримки занепадали та зникали, чи були лише представлені на звітних паперах для обер-прокурора (Святненко, 2012: 181–186).

⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1864–1868 учебный год. Подольские епархиальные ведомости. 1868. № 43. Духовенство Русской-Православной Церкви в XX веке. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/6932/>.

Подальший розвиток народної освіти в Російській імперії був окреслений та закріплений в «Положеннях про початкові народні училища», 14 червня 1864 року. За цим документом уряд зобов'язував опікуватися та розвивати народну освіту, різні інституційні відомства та стани суспільства: Міністерство народної освіти, земства (з'явилися з 1864 р., завдяки однойменній реформі, займалися господарською, соціальною та освітньою діяльністю, засновували початкові, середні та професійні школи) православне духовенство та приватних осіб⁶. Затверджувалися губернські та повітові училищні ради, які перемали на себе патронат над початковими народними училищами. Склалися такі ради з духовних та світських представників. Усім церковним школам надали статус народних училищ, головним завданням для них окреслено підвищення рівня грамотності народних мас й популяризація в народі релігійно-моральних норм (Петренко, 2008: 161).

Окрім цього, була уніфіковані навчально-виховні освітні програми (). Наприклад, для єпархій на українських землях рекомендувалося православному духовенству починати навчання зі слов'янського букваря видавництва Києво-Печерської лаври, а в самих церковно-парафіяльних школах запроваджувати та вчити: 1) читанню по слов'янській та громадянській печаті; 2) Закон Божий; 3) арифметику; 4) російську історію; 5) російську мову; 6) церковний спів⁷. На основі цих рекомендацій вибудовувався навчальний розклад на тиждень для народної школи єпархії. Викладання велося тільки російською мовою, регіональні національні особливості через імперський російський шовінізм офіційно ігнорувалися.

Для підтримки розвитку церковно-парафіяльного шкільництва, 2 серпня 1864 р. держава почала долучати до матеріального забезпечення шкіл приходські опікунства, а в майбутньому доопрацювавши положення починаючи з 1869 р. додатково виділяти на утримання щорічно 30 000 руб⁸. Здебільшого ці кошти, розподілялися по єпархіях

⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : Т. 1. 1864–1904. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/443042>.

⁷ Рекомендации по предметам для Церковно-Приходских школа Киевской Епархии за 1864 г. Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 24. Духовенство Русской-Православной Церкви в XX веке. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/8c/c5/8cc5bbd9-72d7-4402-bc95-aeb9f174ddee.pdf>.

⁸ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : Т. 1. 1864–1904. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/443042>.

де була найбільш частка шкіл на українських землях, а це Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська єпархії, до цього ж пріоритет фінансування віддавався зразковим та найкращим початковим навчальним закладам. Фінансова підтримка з боку держави спонукала природно значної кількості шкіл в зазначених церковно-адміністративних одиницях, натомість помітним ставав вагомий розрив між етнічними землями України за кількістю шкіл та якості навчання, відсотку освіченого населення. Значна частина закладів недотримувала фінансування, що очевидно негативно впливало на навчально-виховний процес, заснування нових церковно-парафіяльних шкіл й загалом на загальноімперську народну освіту. За звітами священнослужителів 1869 р. в Київській єпархії лише 815 шкіл з 1 366 були забезпечені⁹, в Подільській єпархії щодо стану ЦПШ, зазначалось, що лише 310 шкіл повністю відповідають своєму призначенню, 233 школи розміщуються в орендованих у селян хатах. Ще 161 школа займає церковні будинки, в яких проживає нижчий клір й 150 шкіл містилися в будинках волосних управ¹⁰.

Останніми змінами, які відбулися в ключі освітніх перетворень 1864–1874 рр., що вплинули на діяльність православного духовенства у сфері народної освіти стали трансформації, що виникли в результаті прийняття 25 травня 1874 р. «Положень про початкові народні училища». За змістом положення, всі початкові навчальні заклади напряму підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Винятком стали народні училища які знаходились в орбіті РПЦ. Хоча це положення напряму окреслювало роль в управлінні над народними школами, фактично позбавляла православну церкву патронату над домашніми школами де історично методика викладання та кадровий склад де-факто залежали від православного духовенства. Лише після 1874 р. Св. Синод офіційним розпорядженням надав опіку, а фактично повернув її над домашніми школами православному духовенству¹¹. Додатково в виданому рескрипті Міністра просвіти зазначалась, важлива роль в освітньо-просвітницькій діяльності

церкви, а на директорів та інспекторів народних училищ покладалась опіка над участю єпархіального духовенства в освіті (Преображенський, 1897: 230–236).

Фактично починаючи з 1864 р. структура народної освіти представляла модель та мережу зі шкіл трьох ступенів: 1) однокласні училища – нижча ланка, представлена школами з трирічним (земські та міські) та дворічним терміном навчання (однокласні церковноприходські школи); 2) двокласні училища, в яких навчальний курс розподілявся таким чином: перший клас у двокласних училищах і однокласній школі був однаковим. Другий клас (із дворічним терміном навчання) давав додатковий курс початкової освіти. В них вивчали Закон Божий, російську граматику, історію, географію Росії, арифметику, основи геометрії й креслення, відомості про природознавство; 3) багатокласні училища (повітові та міські училища), в яких усі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах був трирічний, а в міських шестирічний (Степаненко, 2000: 138–148).

Висновки. Православна церква в Україні середини XIX ст. мала цілу низку специфічних рис. По-перше, вона втратила фактично всі ознаки автономії й перетворилася на регіональний сегмент Російської православної церкви. По-друге, сама РПЦ, як цілісна інституція, була підпорядкована державі, що надавало тогочасним державно-церковним відносинам цезарепапійського характеру. По-третє, статус офіційної (державної) церкви накладав на неї обов'язок обслуговувати інтереси держави, зокрема виступати її ідейним захисником та популяризатором державних рішень в усіх сферах суспільного буття. Православна церква в Україні здійснювала народно-освітню місію. Абсолютна більшість суспільства здобувало освіту в церковно-парафіяльних школах чи школах при монастирях. Освітня монополія РПЦ була порушена утворенням мережі земських шкіл після реформи 1864 року. Однак, по-перше, майже 20 років потому земські школи впроваджувалися здебільшого на Лівобережжі, по-друге, до кінця століття держава створювала умови для збереження домінування в Україні ЦПШ, керуючись інтересами подолання сепаратистських настроїв у суспільстві. Підсилення останніх пов'язували, зокрема, з польськими повстаннями 1830 р. та 1863–1864 років. У цьому зв'язку подальша русифікація українського суспільства була однією з головних місій російської православної церкви в Україні.

---

⁹ ЦДІАК України Ф. 442. Циркуляри Київського губернатора. Оп. 38. – Спр. 881. Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. (1861 г.). – Арк. 18–66.

¹⁰ Начальные народные училища и участие в них православного духовенства. Извлечение из сведений, доставленных в Высочайше учрежденное присутствие по делам Православного духовенства. СПб, 1864–1865 гг. 178 с.

¹¹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного вероисповедания Российской империи за 1879 г. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/465488>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева С. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России 1856-1904 гг. СПб: Наука, 2003. 276 с.
2. Антонович В. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст. Київ, 1995. 524 с.
3. Богуславский И. Краткий исторический очерк школы церковно-приходской и народные к ней симпатии. Черниговские губернские ведомости. 1889. № 20. С. 3.
4. Бричок С. Історія становлення та розвитку церковнопарафіяльних шкіл в Україні. Історико-педагогічна наука України. 2005. С. 288–297.
5. Грекулов Е. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.). Москва: Наука, 1969. 184 с.
6. Журнал Министерства народного просвещения 1860–1862. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/332763>.
7. Известия и смесь. Сведения о сельских училищах, открытых при приходских церквях, за март 1862 года. Журнал Министерства народного просвещения. 1862. Август. С. 177–178.
8. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 335 с.
9. Лебединцев П. Открытие первой школы в Киевской губернии. Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 12. Духовенство Русской-Православной Церкви в XX веке. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/8c/c5/8cc5bbd9-72d7-4402-bc95-aeb9f174ddee.pdf>.
10. Мареев О. Роль Російської православної церкви в підготовці та проведенні селянської реформи на українських землях (кінець 50-х – середина 60-х рр. XIX ст.). Вісник Черкаського університету. 2019. № 3. С. 45–54.
11. Начальные народные училища и участие в них православного духовенства. Извлечение из сведений, доставленных в Высочайше учрежденное присутствие по делам Православного духовенства. СПб, 1864–1865 гг. 178 с.
12. О церковно-приходских школах в епархии. Волынские епархиальные ведомости. 1862. Часть официальная. №13. С. 208–210.
13. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1864–1868 учебный год. Подольские епархиальные ведомости. 1868. № 43. Духовенство Русской-Православной Церкви в XX веке. URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/6932/>.
14. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855–1870). Русский вестник. 1901. № 1/3. С. 198–199.
15. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. : [монографія]. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. 671 с.
16. Петренко І. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917). Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.
17. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного вероисповедания Российской империи за 1879 г. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/465488>.
18. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840–1841 по 1890–1891 гг. СПб.: Тип. Арнольда Э., 1897. 236 с.
19. Рекомендации по предметам для Церковно-Приходских школа Киевской Епархии за 1864 г. Киевские епархиальные ведомости. 1864. № 24. Духовенство Русской-Православной Церкви в XX веке. URL: <https://pravoslavnoeduhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/8c/c5/8cc5bbd9-72d7-4402-bc95-aeb9f174ddee.pdf>.
20. Римский С. Церковная реформа 60 – 70-х гг. XIX века. Отечественная история. 1995. № 2. 166 с.
21. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902. СПб, 1902. 353 с.
22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : Т. 1. 1864–1904. Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prlib.ru/item/443042>.
23. Святненко, А. Церковно-парафіяльні школи на правобережній Україні: друга половина XIX ст. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : шокварт. наук. журн. Київ : Міленіум, 2012. № 4. С. 181–186.
24. Стафёрова Е. А. В. Головин и либеральные реформы в просвещении (первая половина 1860-х). Москва: Канон, 2007. 245 с.
25. Степаненко Г. Культурно-просвітнянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Український історичний збірник. 2000. №3. С. 138–148.
26. Федоров В. Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. Москва, 2003. 211 с.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України) Ф.182. Канцелярія Київського митрополита Оп. 1. – Спр. 101. Копія распоряжения Синода об учреждении приходских сельских училищ в казенных имениях (1861 г.). – 8 Арк.
28. ЦДІАК України Ф. 442. Циркуляри Київського губернатора. Оп. 38. – Спр. 881. Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. (1861 г.). – Арк. 18–66.

REFERENCES

1. Alekseeva S. (2003) Svyateyshiy Sinod v sisteme vysshih i tsentralnyh gosudarstvennyh uchrezhdeniy poreformennoy Rossii 1856–1904 gg [The Holy Synod in the system of higher and central state institutions of post-reform Russia, 1856–1904]. SPb: Nauka, 276 s. [in Russian].
2. Antonovich V. (1995) Ocherk sostoyaniya pravoslavnoy tserkvi v Yugo-Zapadnoy Rossii s poloviny XVII do kontsa XVIII st [Essay on the state of the Orthodox Church in Southwestern Russia from the middle of the XVII to the end of the XVIII century]. Kyiv, 524 s. [in Ukrainian].
3. Boguslavskiy I. (1889) Kratkiy istoricheskiy ocherk shkoly tserkovno-prihodskoy i narodnye k ney simpatii. Chernigovskie gubernskie vedomosti [A brief historical sketch of the parochial school Church-parish school and people's sympathies for it. Chernigov Gubernskie Vedomosti]. № 20. S. 3. [in Russian].
4. Brychok S. (2005) Istoriya stanovlennya ta rozvitku tserkovnoparafiialnih shkil v Ukrayini. Istoriko-pedagogichna nauka Ukrayini [History of the formation and development of parochial schools in Ukraine. Historical and Pedagogical Science of Ukraine]. S. 288–297. [in Ukrainian].
5. Grekulov E. (1969) Tserkov, samodержavie, narod (2-ya polovina XIX – nachalo XX v.) [Church, autocracy, people (2nd half of the XIX – early XX century)]. Moskva: Nauka, 184 s. [in Russian].
6. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya 1860 [Journal of the Ministry of Public Education 1860–1862 Yeltsin Presidential Library]. URL: <https://www.prlib.ru/item/332763>. [in Russian].
7. Izvestiya i smes. Svedeniya o selskih uchilishchah, otkrytyih pri prihodskih tserkvyah, za mart 1862 goda. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya [News and Mix. Information on the village colleges opened in parish churches for March 1862]. 1862. Avgust. S. 177. [in Russian].
8. Kryzhanivskiy O., Plokhii S. (1994) Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Kn. 3 : Kinets XVI – seredyna XIX stolittia [History of the Church and Religious Thought in Ukraine. Book 3: The end of the XVI – the middle of the XIX century]. Kyiv: Lybid, 335 s. [in Ukrainian].
9. Lebedintsev P. (1864) Otkrytie pervoy shkoly v Kievskoy gubernii. Kievskie eparhialnyie vedomosti. № 12. Duhovenstvo Russkoy-Pravoslavnoy Tserkvi v XX veke [Opening of the first school in Kiev province. Kiev diocesan gazette. 1864. № 12. Clergy of the Russian Orthodox Church in the twentieth century]. URL: <https://pravoslavnoeduhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/8c/c5/8cc5bbd9-72d7-4402-bc95-aeb9f174ddee.pdf>. [in Russian].
10. Mareiev O. (2019) Rol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v pidhotovtsi ta provedeni selianskoi reformy na ukrainskykh zemliakh (kinets 50-x – seredyna 60-x rr. XIX st.) [The role of the Russian Orthodox Church in the preparation and implementation of the peasant reform in the Ukrainian lands (late 50-s – mid 60-s of the XIX century)]. Visnyk Cherkaskoho universytetu. № 3. S. 45–54. [in Ukrainian].
11. Nachalnyie narodnyie uchilischa i uchastie v nih pravoslavnogo duhovenstva. Izvlechenie iz svedeniy, dostavlennyih v Vyisochayshe uchrezhdennoe prisutstvie po delam Pravoslavnogo duhovenstva [Primary public schools and the participation of Orthodox clergy in them. Extract from information submitted to the Supreme Court for the Affairs of the Orthodox Clergy]. SPB, 1864–1865 gg. 178 s. [in Russian].
12. O tserkovno-prihodskih shkolah v eparhii. Volyinskie eparhialnyie vedomosti [About parochial schools in the diocese. Volyn eparchial gazette]. 1862. Chast ofitsialnaya. № 13. S. 208–210. [in Russian].
13. Otchet o sostoyanii tserkovno-prihodskih shkol Podolskoy eparhii za 1864–1868 uchebnyiy god. Podolskie eparhialnyie vedomosti [Report on the state of parochial schools in the Podolsk diocese during the 1864-1868 school year. Podolsk eparchial gazette.]. 1868. № 43. Duhovenstvo Russkoy-Pravoslavnoy Tserkvi v XX veke. [in Russian].
14. Papkov A. (1901) Tserkovno-obschestvennyie voprosyi v epohu tsarya-osvoboditelya (1855–1870) [Ecclesiastical and social issues in the era of the Tsar Liberator (1855–1870)]. Russkiy vestnik. № 1/3. S. 198–199. [in Russian].
15. Pererva V. (2008) Istoriia shkilnytstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochatku XX st. : monohrafiia [History of schooling in the towns and villages of the Kyiv region XIX – early XX century: a monograph]. Bila Tserkva : Vyd. O. Pshonkivskiy, 671 s. [in Ukrainian].
16. Petrenko I. (2008) Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884–1917) [Church and parish schools of the Left-Bank Ukraine in the system of educational policy of the Russian Empire (1884–1917)]. Poltava: RVV PUSKU, 161 s. [in Ukrainian].
17. Polnoe sobranie postanovleniy i rasporyazheniy po vedomstvu pravoslavnogo veroispovedaniya Rossiyskoy imperii za 1879 g [Full Collection of Resolutions and Orders on the Orthodox Faith in the Russian Empire for 1879]. Prezidentskaya biblioteka imeni B.N. Eltsina. URL: <https://www.prlib.ru/item/465488>. [in Russian].
18. Preobrazhenskiy I. (1897) Otechestvennaya tserkov po statisticheskim dannym s 1840–1841 po 1890–1891 gg [Domestic church according to statistics from 1840-1841 to 1890-1891]. SPb.: Tip. Arngolda E., 236 s. [in Russian].
19. Rekomendatsii po predmetam dlya Tserkovno-Prihodskih shkola Kievskoy Eparhii za 1864 g. Kievskie eparhialnie vedomosti. 1864. №24. Duhovenstvo Russkoy-Pravoslavnoy Tserkvi v HH veke. URL: <https://pravoslavnoeduhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/8c/c5/8cc5bbd9-72d7-4402-bc95-aeb9f174ddee.pdf>. [in Russian].
20. Rimskiy S. (1997) Rossiyskaya pravoslavnaya tserkov v XIX veke [Russian Orthodox Church in the XIX century]. Rostov-na-Donu : zapiski DYUI, 384 s. [in Russian].
21. Rozhdestvenskiy S. (1902) Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosvescheniya 1802–1902 [Historical Review of the Ministry of National Education 1802–1902]. SPb, 353 s. [in Russian].
22. Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya : T. 1. 1864–1904. Prezidentskaya biblioteka imeni B.N. Eltsina. URL: <https://www.prlib.ru/item/44304> [in Russian].

-
23. Sviatnenko, A. (2012) Tserkovno-parafialni shkoly na pravoberezhnii Ukraini: druha polovyna XIX st. Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv : shchokvart. nauk. zhurn. Kyiv : Milenium, № 4. S. 181–186. [in Ukrainian].
24. Stafyurova E. (2007) A. V. Golovnin i liberalnyie reformy v prosveschenii (pervaya polovina 1860-h). Moskva: Kanon, 245 s. [in Russian].
25. Stepanenko H. (2000) Kulturno-prosvitianska diialnist pravoslavnoho dukhovenstva Naddniprianskoi Ukrainy (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.). Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. № 3. С. 138–148. [in Ukrainian].
26. Fedorov V. (2003) Pravoslavnaya Tserkov i gosudarstvo. Sinodalnyiyy period. 1700–1917. Moskva, 211 s. [in Russian].
27. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CTHAU) F.182. Office of the Metropolitan of Kyiv, Op. 1. – Folder 101. A copy of the Synod's decree on the establishment of parish rural schools in state-owned estates (1861). 8 p. [in Ukrainian].
28. CIAC of Ukraine F. 442. Circulars of the Kyiv Governor. Op. 38. – Sp. 881. Report on the state of the Southwestern Territory in 1861 (1861). – Available at 18–66. [in Ukrainian].